

Miloš Kratochvíl - Francouzská epistemologie

Ivana Holzbachová, FF MU Brno

Miloš Kratochvíl: *Francouzská epistemologie (přehled vývoje do poloviny 20. století)*. Praha, Triton 2013, 296 s. Spoluvydavatel: Západočeská univerzita v Plzni. ISBN 978-80-7387-671-5.

Už dlouho jsme ve filozofii poměrně slušně informováni o tom, co se děje na západ od nás. Tyto informace se však týkají spíše anglofonního světa, už méně německého, který byl po velmi dlouhou dobu naším kulturním partnerem. Popelkou zůstává svět frankofonní – a je to škoda. Mezeru v tomto okruhu se nyní snaží zaplnit Miloš Kratochvíl ze Západočeské univerzity v Plzni svou knihou, jejíž název je uveden v titulu této recenze.

V jejím Úvodu Kratochvíl konstatuje, že hlavními tématy francouzské filozofie 20. st. byla postupně témata: duch – existence – struktura. Do první fáze tohoto vývoje spadá i filozofie poznání. Ta není ve Francii ztotožněna s epistemologií. Téma epistemologie je zde užší, je filozofií vědy, kterou navíc Francouzi chápou historicky a často ji také psychologizují. A právě ta Kratochvíla zajímá.

Kniha Miloše Kratochvíla má kromě úvodu a závěru šest kapitol. 1. Epistemologie a francouzská epistemologie, 2. Konvencionalismus, 3. Léon Brunschvicg, 4. Émile Meyerson, 5. Helène Metzgerová a 6. Přímí dědicové (sem spadají Gaston Bachelard, Alexandre Koyré a Jean Piaget).

V první kapitole se Kratochvíl zabývá vývojem vztahu mezi vědou a filozofií. Po poměrně dlouhém období oddělení vědy od filozofie v novověku přináší počátek 20. st. vlnu vědeckých revolucí a spolu s ní potřebu vědu opět s filozofií spojit. Tak, jako hlubší filozofické poznání není možné bez vědy, ani věda, zejména v oblasti obecné metodologie, se bez filozofie neobejde. Autor se v této souvislosti zabývá nejprve *Emilem Boutrouxem* (1845 – 1921) a jeho filozofií kontingence. Obrat k filozofii vědy byl u Boutroux paradoxně spojen s metafyzikou a se snahou zachránit svobodu ducha ve světě, který byl chápán deterministicky (Comte, Taine). Boutroux zde navazuje na Kanta, kterého mu zprostředkovává mj. Helmholtz. Podle Boutroux jsou pojmy symbolickou analogií mezi fenomenálním a noumenálním světem, a tedy jakákoli forma, kterou bytí (v podobě pojmů) dostává, je kontingentní. Po seznámení se s dalšími vědci jejich prací, dospěl Boutroux k přesvědčení, že to, co nazýváme zákony přírody, je souhrnem metod, které jsme našli,

abychom asimilovali věci do svého myšlenkového světa a podřídili je zákonům své vůle (s. 41). Podobně jako Le Roy a Duhem vidí ve vědě uskutečnění lidské svobody a to jim umožňuje smířit vědu s náboženstvím. Boutroux měl přímý vliv na řadu těch francouzských epistemologů, kteří kladli důraz na dějiny vědy a na jejich studium.

Ve stejné kapitole Kratochvíl upozorňuje také na institucionalizaci vědy, tj. obsazení kateder francouzskými epistemology, založení *Revue metaphysique et morale*, I. mezinárodní filozofický kongres konaný v r. 1900 v Paříži a konečně na publikaci *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*. Upozorňuje také na vliv salónů jako míst pro neformální setkávání vědců i filozofů.

Druhá kapitola je věnována konvencionalismu. Jejými vůdčími postavami jsou Henri Poincaré, Eduard Le Roy, Pierre Duhem, a Abel Rey.

Poincaré (1854 – 1912) vyšel z vědeckého prostředí, a proto se zabývá zejména otázkami matematiky (geometrie) a fyziky. Pokouší se do epistemologie zavádět psychologii, ale zatím jen ve formě hypotéz. Žádné psychologické pokusy neprováděl. Pokud jde o fyziku, zajímal se zde Poincaré o roli hypotézy a o roli matematiky jako jazyka umožňujícího zobecňovat. Naše zkušenost však není v zákonech zobecněna, nýbrž opravena. Poincaré se tak dostává i k ontologickým otázkám. Chtěl se vyhnout jak nominalismu, tak dogmatismu. Podle jeho názoru věda nepoznává podstatu věcí, ale může poznat vztahy mezi nimi. Je tedy spíše klasifikací a na tu nelze uplatnit kritérium pravdivosti, nýbrž kritérium pohodlnosti. Nicméně pohodlnost klasifikace je jistým ukazatelem její pravděpodobnosti.

Jak v oblasti geometrie, tak v oblasti fyziky se Poincaré dostal do sporu s Russellem. Kratochvíl rozebírá stanoviska obou filozofů.

Další námět k polemice Poincarému vnutil jeho žák *Eduard Le Roy*, (1870 – 1954) který zastával stanovisko krajního konvencionalismu a který měl také blízko k Bergsonovi. Podle Le Roye fakt není součástí reality, ale konstrukt, výsledek našeho rozparcelování kontinuální skutečnosti. Rozum ke skutečnosti nemůže proniknout, a proto se v mnohém musíme spoléhat na intuici. Podle Kratochvíla Le Royovy názory odpovídaly katolickému modernismu, k němuž měl ostatně filozof blízko. Byl mu vlastní výrazný antropocentrismus a důraz na lidskou svobodu, a to i ve vědě. Věda totiž podle Le Roye neposkytuje pravdivé poznání, ale jen výchozí bod pro filozofii. K podstatě věcí se může dostat pouze filozofická intuice. I v tom se Le Roy blíží Bergsonovi.

Kapitola věnovaná konvencionalismu se nemůže obejít bez postavy *Pierra Duhema* (1861 – 1916), který ve svém díle spojuje vědu, historii vědy a epistemologii a snaží se vyjasnit její vztahy k metafyzice a teologii. Duhem se hodně zabýval i vývojem vědy, který nechápal v termínech krize, ale jako postupný pokrok, i když samozřejmě jednotlivé teorie prodělávají vzestup i pád. V této souvislosti Kratochvíl soudí, že Duhem chtěl harmonizovat vědecké poznatky s učením katolické církve, i když jeho historiografické a epistemologické dílo žilo dál vlastním, na této původní motivaci nezávislým životem (s. 100).

Kratochvíl se dále zabývá výkladem Duhemova chápání fyzikální teorie, v níž se Duhem mj. snaží uplatnit Machův princip ekonomie myšlení. Podle Duhema není pravdivá taková teorie, jejíž vysvětlení se shodují se skutečností, ale taková, která uspokojivým

způsobem reprezentuje celek empirických zákonů. Duhem také nemá nic proti kvantifikaci ve fyzice, pokud budou kvantitativní ukazatelé chápány jako symbolické znázornění skutečnosti.

Jako historik vědy neodděloval Duhem fyziku a metafyziku. Především ve svém monumentálním desetisvazkovém díle *Le système du monde* rehabilitoval středověkou vědu, hlavně pařížské scholastiky (M. z Oresme a Buridana). Renesanční recepce antiky byla pro něho krokem zpět a 17. st. prý navazuje přímo na scholastiku století 14. Vědecký vývoj považoval za kontinuitní. Odmítal roli osamocené „génia“, ale hledal jakési „prostředníky“ mezi starým a novým. Duhem nechtěl jen zmapovat vývoj teorie, ale i jejích metod. Navíc mělo jeho historické dílo sloužit jako obhajoba jeho fyzikální teorie: Chtěl, aby se fyzika dnes pojímala tak, jako v antice astronomie, tj. jako hledání hypotéz, ale ne esencí. Proto se také zajímal o „ztroskotavší“ teorie, tj. ty, které byly ve vývoji vědy zavrženy jako mylné.

Další velkou postavou, které se v této kapitole Kratochvíl věnuje, je *Gaston Milhaud* (1858 – 1918), který je také řazen do „nového pozitivismu“. Jeho hlavním přínosem je pokus o propojení Duhemových a Poincarého myšlenek, tj. holismu a konvencionalismu. Považoval racionálně za výsledek spontánní aktivity ducha; zahrnuje v sobě spontaneitu, subjektivitu, svobodu, kontingenci a nezúčastněnost. Tak vzniká prostor pro analýzu vědy chápanou jako analýza podmínek jejího fungování. Milhaud doplnil Comtův zákon tří stádií o stádium čtvrté. Comte popsal postup ducha jako postup „zvnějšku dovnitř“, kdežto Milhaudovo čtvrté stádium se odlišuje svobodnou spontaneitou duševního života. „Tím, co odlišuje myšlení čtvrtého stádia od mysticismu, dogmatismu i skepticismu, je jeho kritický rozměr. Uvědomění si vlastní konstruktivní aktivity“ (s. 125).

Vliv konvencionalismu končí ve Francii s první světovou válkou. Jeho hlavní představitelé zemřeli, ve fyzice se objevila kvantová teorie a filozofie se obrátila k otázkám lidské existence. Nicméně jeho vliv byl poměrně velký, ovlivnili E. Macha a Vídeňský kruh a reagovala na ně ještě filozofie vědy ve 30. – 60. letech.

Samostatnou kapitolu věnuje Kratochvíl *Léonu Brunschvicgovi* (1869 – 1944). V jeho filozofii bylo přesvědčení o prioritě věcí nahrazeno přesvědčením o prioritě ducha. Kratochvíl to označuje jako určitou formu antiempirismu. Z hlediska ducha (a jiné neexistuje) je svět souhrnem našich psychických stavů a v tomto smyslu ho tvoříme. Filozofické otázky se tedy nemohou vztahovat na svět, nýbrž na ducha. Nutnou podmínkou jeho aktivity je jakýkoli pokus o vysvětlení světa. Tak se filozofií stává i věda, a to zejména v období krize vědy. Myšlení vytváří dva světy: svět vnímání a svět inteligibilní (ten je právě vytvářen vědou). Obě tyto formy se stýkají a pronikají. Zatímco samotné smysly dodávají pouze nekoherentní a nespojitá data, úkolem myšlení je tyto mezery zaplnit a vytvořit nějaký řád. Filozofy zajímá, jakým způsobem se to děje. A to právě zkoumal Léon Brunschvicg, když se zabýval dějinami vědy.

Do toho jakoby zasahoval vliv jiné velké osobnosti, Brunschvicgova předchůdce *Luciena Lévy Bruhla*, který začal chápat dějiny filozofie jako materiál sloužící ke studiu dějin myšlení. Byl znám právě svými knihami o primitivní mentalitě, ale zabýval se i mentalitami odlišných kultur (např. čínské). Zavrhl postupně myšlenku, že lidské myšlení je abstraktní a

neměnné a poukázal na jeho spojení s okolím, v němž se daná kultura pohybuje. V této souvislosti se také obrátil proti pojmu „prelogického myšlení“.

„Brunschvicg...Lévy-Bruhlovy myšlenky přenesl do epistemologie. Jeho poznatky o mentalitě přitom doplnil (...) tvrzením, že ani objekt není něčím konstantním, na lidské mysli nezávislým“ (s. 158). To se projevilo mj. v jeho díle *Les étapes de la philosophie mathématique*. V něm dospívá po rekapitulaci dějin matematiky k novému propojení inteligence a intuice (se kterým pracoval už Poincaré). Brunschvicgovy názory pak ve svém výzkumu ověřil Jean Piaget.

Kratochvíl na mnoha stránkách rozebírá Brunschvicgovu analýzu různého spojení matematiky a filozofie od pythagorejců přes Descarta a Kanta až po vznik neeuclidovských geometrií a Einsteina. Hodnotí ji následovně: „Úlohou Brunschvicgovy epistemologie bylo zkoumání skutečného vývoje myšlení (...) a zejména jeho postupu. Tento zájem však u něj není touhou po přesné a historicky věrné rekonstrukci minulého vědění, ale snahou o podpoření určitých filozofických tezí“ (s. 186). Jeho dědictvím, jímž se inspirovali zejména Piaget a Bachelard byla myšlenka intelektuálního a morálního pokroku, který Brunschvicg spatřuje ve vývoji vědy, zejména matematiky. Přitom zobecnil tezi, že konstrukce jako číslo, základní matematické operace a kauzalita nejsou apriorními danostmi, ale zároveň ani výsledky indukce natolik, že žádný objekt nepovažoval za nezávislý na kognitivních strukturách subjektu. Zdůrazňoval tedy neustálé působení mezi subjektem a objektem.

Pokrok sám není podle jeho názoru kontinuální. Nemůže se odvíjet nezávisle na individuální aktivitě souzení (jednotlivých lidí). Brunschvicg sdílel Lévy-Bruhlovu tezi o proměnlivosti mentality. Pokrok vědomí je ale imanentní a nelze jej vysvětlit ani sociologicky, ani psychologicky ani historicky. Brunschvicg ho chápe jako morální záležitost, tj. jako postupující reflexi sebe sama. To má podle jeho názoru politické důsledky. Pokud jde o „zdravý rozum“, jeho politické důsledky jsou obvykle negativní.

Dalším typickým představitelem daného období ve vývoji francouzské epistemologie je podle M. Kratochvíla *Emile Meyerson* (1859 – 1933). Meyerson byl původně chemik. Byl odpůrcem pozitivismu. Tvrdil, že věda nevychází jen z empirických údajů, ale vždy také z předem vytvořených a často metafyzických idejí a hypotéz. Jejím cílem není formulace zákonů, ale vysvětlení. To znamená, že věda je prodloužením běžného rozumu. Svou filozofii označuje Meyerson jako filozofii rozumu (proti filozofii přírody). Od psychologie se tato filozofie liší metodou: nezkoumá proces myšlení přímo, ale prostřednictvím jeho výsledků, tedy dějin vědy.

Meyersonovi splývá vysvětlení s kauzalitou. Vysvětlit něco znamená najít jeho příčinu. Naproti tomu zákony jsou výtvorem našeho rozumu. Přitom však odmítá idealismus, a to jak v hegelovské, tak v Brunschvicgově formě, tj. jak absolutizaci logiky, tak absolutizaci matematiky.

Poslední samostatnou kapitolu věnoval M. Kratochvíl *Hélène Metzgerové* (1889 – 1944). Ta je v současnosti chápána jako jedna z nejvýznamnějších postav epistemologie první poloviny dvacátého století. Kritizovala anachronické pojetí dějin a byla přesvědčena o existenci více typů myšlení. Také proto se snažila o nehodnotící přístup a také proto měla

k minulosti hluboký respekt. Její dílo lze rozdělit na dvě části – epistemologickou a historickou. Obě je však spojuje přesvědčení, že mezi fakty a teorií zprostředkuje subjektivita vědce. Historie má být pochopením lidské schopnosti objevovat, vynalézat a tvořit. Vědu podle jejího názoru nelze oddělit od nevědeckých – filozofických nebo teologických – idejí tak jednoznačně, jak to udělal Comte. V díle Metzgerové se objevují hermeneutická metoda i pojem nesouměřitelnosti. Nestuduje jednotlivé vědce jako nezávislé osoby, ale jako představitele určité kultury. Kulturní souvislosti, třeba neuvědomělé mohou hrát roli mentálního apriori, které však musí být korigováno požadavky logiky. S tím je nutné počítat při vytváření historiografie vědy. Avšak, aby toto vytváření mohlo mít adekvátní výsledky, musí si historik sám uvědomit, že i on má své vlastní apriori. Kratochvíl konstatuje, že se tu setkáváme s hermeneutikou ještě před Gadamerem a navíc hodnotí kladně, že Metzgerová nerozlišuje mezi přírodními a kulturními vědami. Samotný vývoj vědy vidí Metzgerová jako kontinuální. Odtud potom její pozdější kritika Bachelarda.

Závěrečná kapitola je věnována přímým dědicům, tj. těm filozofům, jejichž aktivní život již přesahuje první polovinu 20. století.

Nejstarší z nich je *Gaston Bachelard* (1884 – 1962). Na rozdíl od Metzgerové odmítá myšlenku o stálosti rozumu v průběhu staletí. Vidí v člověku bytost dvou životů – racionality a imaginace. To se ostatně projevuje v různých částech jeho díla. Svým výkladem vědeckého vývoje reaguje na postavení francouzské epistemologie. Ta byla svým důrazem na rozum odpovědí na krizi přelomu 19. a 20. st., tj. na krizi rozumu a základů vědění, kterou měla údajně na svědomí právě vědecká racionalita. Francouzi naopak zdůrazňovali její nepostradatelnost. To ale bylo spojeno s historizací rozumu. Rozum tedy může podle některých francouzských epistemologů, a Bachelarda, zvláště, procházet krizemi, z nichž každá představuje moment vývoje. Konkrétně Bachelard vidí tři etapy – předvědeckou (do přelomu 19. a 20. st.), vědeckou a nový zlom nastává s formulací speciální teorie relativity v r. 1905. V tomto období převažuje konstruktivní charakter vědy. Věda přestává být fenomenální v kantovském smyslu, ale stává se noumenální. Předvědecké myšlení nelze zkoumat pomocí filozofie vědy. Bachelard v něm zdůrazňuje imaginaci a iracionalitu, tedy nevědomé epistemologické překážky. Aby je Bachelard odhalil, používá psychoanalytickou metodu. Překonáváním epistemologických překážek dochází ke zlomu, který je mj. zaměřen i proti Descartovu dualismu subjektu a objektu.

Dalším z autorů, které Kratochvíl v závěrečné kapitole představuje, je *Alexandre Koyré* (1892 – 1964). Ten byl ovlivněn fenomenologií, ale také Meyersonem, který ho přivedl k problematice vědeckého myšlení. Lévy-Bruhlovi zase vděčí za zájem o odlišné mentality. Oba autoři uznávají svébytnost a plnohodnotnost odlišných představ o povaze a příčinách přírodních jevů. Ale zatímco je Lévy-Bruhl hledal v odlišných regionech, Koyré se zaměřil na evropské dějiny, a to zejména na proměnu filozofických pojmů, která se odehrála v 16. a 17. st.: geometrizace prostoru a nahrazení uzavřeného vesmíru vesmírem otevřeným. Chod vědy je podle jeho názoru poháněn hledáním pravdy, nikoli praktickými zájmy. Také proto se Koyré snažil propojit dějiny vědy s obecnými dějinami, především duchovními. To ovšem mělo pro jeho zkoumání důležité metodologické následky: „Duchovní vývoj, kam náleží i

věda, vykazuje dialektické rysy. Proto onen důraz na důležitost, ba přímo nezbytnost omylů. Pravda je z tohoto hlediska nezajímavá, protože neposkytuje klíč ke své interpretaci“ (s. 265).

Jako poslednímu, věnuje Miloš Kratochvíl pozornost *Jeanu Piagetovi* (1896 – 1980). Ačkoli je Piaget Švýcar a navíc nespĺňuje ani časové omezení, které si Kratochvíl uložil, svým dílem do jeho knihy zcela zapadá. Svým pojetím mentality se Piaget podobá Lévy-Bruhlovi, ale na rozdíl od něj se pojmu předlogického myšlení nevzdal a zkoumal ho na modelu ontogenetického vývoje. Výsledky tohoto zkoumání pak aplikoval na dějiny vědy. To je ostatně další rozdíl, který odděluje Piageta od francouzských epistemologů. Na rozdíl od nich může svá tvrzení podložit výzkumem. Přitom zavádí pojmy „operace“, „asimilace“ a „akomodace“. Ty dva poslední jsou zaměřeny na vztahy mezi subjektem a objektem. Zabývá se vznikem čísla (na základě zkušenosti) a prostoru (ve spojitosti s pohybem těla a manipulací s předměty). V tom se blíží Poincarému, avšak to, co Poincaré považuje za apriorní, chápe Piaget jako závěrečnou fázi vývoje. Zdůrazňuje tvořivost myšlení.

V Neepistemologickém závěru shrnuje Kratochvíl základní vlastnosti francouzské epistemologie: 1. Všichni spojovali epistemologické otázky s dějinami vědy – ale neshodli se v tom, co pod pojem vědy zahrnout. 2. Zdůrazňovali svobodu ducha, jeho tvůrčí schopnosti a jeho proměnlivost – ale konkrétní názory se opět liší. 3. Propojovali epistemologii s pedagogickými a morálními otázkami, někdy dokonce vědu s náboženstvím.

Práce Miloše Kratochvíla je neobyčejně záslužná. Přiblížil českému čtenáři oblast, která je mu v dnešní době bohužel málo jazykově dostupná a je zanedbávána i překladatelsky. Teprve v posledním zhruba desetiletí se tento dluh pomalu splácí. Byla přeložena klíčová kniha Koyrého (*Od uzavřeného světa k otevřenému vesmíru* - 2004) a o dva roky později další dvě; větší zájem byl věnován pouze Bachelardovi. Nikoli ovšem jeho knize o epistemologickém zlomu, ta vyšla v r. 1981 ve slovenštině (*Nový duch vědy*), nýbrž jeho pracím věnovaným iracionálnímu. Možná proto působila – nejen u nás - Kuhnova kniha o vědeckých revolucích jako blesk z čistého nebe. Mimochodem je paradoxní, že právě Kuhn se zmiňoval o Duhemovi. Nelze se neodvolat na odpověď E. Morina - v jednom s rozhovorů s francouzskými novináři - na otázku, proč pojem vědecké revoluce vstupuje do obecného povědomí filozofů až v šedesátých letech: Protože Bachelard psal francouzsky.

Nejsem schopná rozebrat jednotlivé Kratochvílovy názory na konkrétní problémy nebo autory. Mohu pouze přiznat, že jeho kniha je pro mne impulsem, abych se podívala na některé práce autorů, které se v jeho knize objevují, zejména H. Metzgerové. A mohu jenom doporučit zájemcům o filozofii vědy, aby si jeho práci pozorně přečetli.